

CORNELIS PETRUS TIELE EN DE GODSDIENSTWETENSCHAP

[E.H. Cossee & H.D. Tjalsma, red., *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)* (Stichting Historische Publicaties Rotterdam, 145), Rotterdam 2002, pp. 23-41]

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen

I. Leven en werk¹

Op 11 januari 1902 is de godsdienstwetenschapper, theoloog en letterkundige Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) overleden. Drie dagen later werd hij begraven. Een krant van die dag geeft de volgende beschrijving:

"Groot was de belangstelling, welke hedenmiddag betoond werd bij de ter-aarde-bestelling van het stoffelijk overschot van wijlen prof. dr. C.P. Tiele, op de begraafplaats aan de Groenesteeg, waar de lijkstaatsie omstreeks kwartier voor éénen aankwam. Die stoet bestond uit den rouwwagen, behangen met prachtige kransen, waaronder vooral de aandacht trok één met arons-kelken, seringen en blauwe hyacinten; terwijl een menigte andere kransen in een open rijtuig daarachter deel uitmaakte van den stoet, waartoe ook acht volgrijtuigen behoorden. Overal waar de stoet passeerde, stond een rij van belangstellenden geschaard. Tot

---

¹ In deze bijdrage maak ik gebruik van een inleiding die ik geschreven heb voor de catalogus van een tentoonstelling over Tiele in de Leidse UB: Molendijk, "Cornelis Petrus Tiele. Godsdienstwetenschapper, theoloog, letterkundige", in Anton van der Lem (ed.), *Religie in de academische arena. Leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 11 januari tot 24 februari 2002, samengesteld door Hans van de Breevaart, Gerard Wiegers en Arie L. Molendijk (Leiden 2002), 7-22. Voor een overzicht van de nalatenschap van Tiele zie ook: Molendijk, "The Heritage of C.P. Tiele", in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 80 (2000) 78-114. In deze bijdrage concentreer ik mij op de periode van 1873 tot 1902, toen Tiele als hoogleraar te Leiden werkzaam was. De bijdrage van Eric Cossee in deze bundel gaat nader op de periode daarvoor in.

degenen, die den stoet op den doodenakker opwachtten, behoorden o.a. de Senaat, hoogleraren, het Collegium, de theologische faculteit, leerlingen ..., de burgermeester als curator der universiteit, vertegenwoordigers der Koninklijke Academie van Wetenschappen, de commissie tot de zaken van de Remonstrantsche Broederschap, predikanten [en] afgevaardigden van de Remonstrantsche gemeenten, ... en verder tal van vrienden en vriendinnen".²

Er was bepaald dat bij het graf slechts twee personen het woord zouden voeren: de rector van de Leidse universiteit en de voorzitter van de Remonstrantse Broederschap. Tiele was een geboren Leidenaar en een toegewijd remonstrant. Deze kerk had hij gedurende een groot deel van zijn leven gediend, eerst als predikant en vanaf 1873 als kerkelijk hoogleraar. Daarnaast was hij de gevierde godsdienstwetenschapper, die het vak in Nederland op de kaart had gezet en vanaf 1877 de eerste Nederlandse leerstoel voor godsdienstgeschiedenis bekleedde. Tiele bekleedde dus lange tijd twee ordinariaten.

Dat Tiele begraven werd, kwam voor sommigen als een verrassing. Gedurende zijn leven had Tiele de *Vereeniging voor Lijkverbranding* ondersteund en zelfs de openingstoespraak op de vergaderingen van 1878 en 1887 gehouden. De vereniging had een zware strijd te voeren (in de begintijd konden crematies alleen buiten Nederland, bijvoorbeeld in Hamburg, plaatsvinden), en het overlijdensbericht sprak dan ook enigszins verbaasd van "vroeger een warm strijder [voor lijkverbranding]".³ Tiele had naar zijn eigen zeggen een diepgewortelde afkeer van begraven. Zijn bezwaren waren van hygiënische en esthetische aard. Hij verwees met afschuw naar het "feestmaal der

---

² Dit niet ondertekende krantenknipsel met als bovenschrift "De uitvaart van prof. dr. C.P. Tiele" heb ik tot nu toe niet nader kunnen identificeren; vgl. An., "De begrafenis", in *Uit de Remonstrantsche Broederschap* 13 (1902) 141-144.

³ *Berichten en Mededeelingen der Vereeniging voor Lijkverbranding* 26 (1902) 41.

wormen, die het halfverteerde lichaam bedekken".⁴ Hier komt een belangrijke aspect van Tiele naar voren.

Hij was een esteet - in meerdere opzichten. Tijdgenoten roemden Tiele's artisticeit, zijn retorische talent en verzorgde stijl, die vandaag de dag wat ouderwets aandoen. Die verzorgheid zien we ook terug in zijn verschijning. Hij had een tamelijk jong uiterlijk. In één van de necrologieën heet het:

"Tiele was een kunstenaar in alles. Dat verried al aanstonds zijn uitwendige verschijning. Hij leek het beeld der eeuwige jeugd: merkwaardig fijn besneden van gelaat en slank en welgevormd tot in zijn twee-en-zeventigste jaar. Het was nog zoo heel lang niet geleden, dat een tramconductor, dien hij verzocht had stil te houden voor 'de societeit', het voertuig tot staan bracht voor de trappen van Minerva. Welnu: met het maatgevoel van den 'artiste' wist Tiele tot het eind die voorrechten te doen uitkomen in keurigen zwier van snit en tint der kleeding, die echter nooit de grenslijn overschreed tusschen den 'gentleman' en den fat".⁵

Foto's uit die tijd tonen een elegant geklede man, die een zeker air van tevredenheid lijkt uit te stralen. Tot op hoge leeftijd kon men hem te paard zien in de straten van Leiden. Tiele hield ook van gezelligheid en goede conversatie. Anderzijds moet hij een tamelijk gesloten man geweest zijn, die niet snel iets over zichzelf los liet. "Dat hij fijngevoelig was, ja overgevoelig, bleek soms duidelijk".

Tiele hechtte sterk aan goede vormen en bewaarde daarmee ook de nodige afstand. Hij vertelde graag anecdotes, zonder malicieus te zijn. Vele waardeerden deze gepolijste manieren, maar in het memoriam geschreven door zijn collega P.D. Chantepie de la Saussaye proeft men toch dat deze de nodige

---

⁴ *Berichten en Mededeelingen der Vereeniging voor Lijkverbranding* 3 (1878) 12-18, in het bijzonder 15; vgl. 12 (1887) 83-84.

⁵ W. van der Vlugt, "† C.P. Tiele (1830-1902)", in *De Nieuwe Courant*, Maandag 13.1.1902, Nr. 2 ("Avondblad").

warmte en spontaniteit miste. "Niet alleen op den kansel, ook bij een redevoering, zelfs in de gewone omgang was hij [Tiele] de begaafde spreker, die een afkeer had van al wat los, slordig, vooral ook van al wat triviaal was, die nooit in huisgewaad zich vertoonde, altijd den schonen vorm, de gekuischte uitdrukking vond. Zoo kon hij behagen, zelfs boeien, nooit meeslepen; wat hij mededeelde waren vruchten van lectuur, nadenken, ook wel luim, geen uitingen onweerstaanbaar opgeweld uit de diepte van het gemoed".⁶

Tiele had ook literaire aspiraties. Zo heeft hij een roman en een poeziebundel gepubliceerd.⁷ Samen met zijn collega predikant P.A. de Génestet (1829-1861) gaf hij de *Christelijke Volks-Almanak* uit (1855-1862).⁸ Na de dood van zijn vriend verzorgde hij de uitgave van diens verzamelde poëzie, voorafgegaan door een lange inleiding.⁹ Verschillende van zijn religieuze liederen werden opgenomen in het liedboek van de Nederlandsche Protestantenbond, een vereniging van vrijzinnige protestanten. Dit liedboek werd ook binnen de Remonstrantse Broederschap gebruikt.¹⁰ Hij was niet alleen een dichter en

---

⁶ P.D. Chantepie de la Saussaye, "Cornelis Petrus Tiele", in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1902) 125-154; herdrukt in id., *Portretten en Kritieken* (Haarlem 1909), 82-120, in het bijzonder 88-90.

⁷ [onder het pseudoniem dr. Pronius], *Augustus Berneman en de zijnen* (Haarlem 1853); Tiele, *Gedichten* (Haarlem 1863); de tweede, herziene editie verscheen in 1874.

⁸ NNBW II: 466-467. Een korte lijst met afkortingen is aan het einde van deze bijdrage opgenomen. De Génestets brieven aan Tiele zijn te vinden in De Génestet, *De nagelaten brieven van P.A. de Génestet 1829-1861*, ed. C.M. Verkroost (Delft 1976).

⁹ De Génestet, *De Dichtwerken*, ed. C.P. Tiele (Amsterdam 1869) -meerdere malen herdrukt. Er bestaan ook een Duitse en een Latijnse vertaling van een aantal van De Génestets gedichten: De Génestet, *Der Sankt Nicolaus-Abend und andere Gedichte*, zweite sehr vermehrte mit einer Einleitung von [C.P.] Tiele versehene Auflage, den holländischen Originalen nachgebildet von J.R. Hanne (Halle 1890); *Genestetiana sive Petri de Genestet poetae Neerlandici Carmina selecta Latine vertit J.J. Hartman* (Lugduni Batavorum 1901).

¹⁰ Vgl. *Liederenbundel ten dienste van de Remonstrantsche Broederschap*, Amsterdam, J. Brandt, s.a. [1943], liederen 33 & 173 (door Tiele).

schrijver, maar ook wat we tegenwoordig een essayist of criticus zouden noemen. Hij schreef zeker in zijn periode als predikant (1853-1873) regelmatig over literaire onderwerpen. Daarnaast was hij niet alleen lid, maar ook tweemaal voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.¹¹ Dit literaire aspect was geen bijkomstigheid voor Tiele en stond ook niet in tegenspraak met zijn ambtsopvatting als predikant. Hij verbond het literaire en het religieuze. Zo gaf hij naast de al genoemde *Christelijke Volks-Almanak* ook korte tijd een weekblad uit: *De Teekenen des Tijds - Weekblad aan de belangen der godsdienst gewijd* uit. Dit was het eerste orgaan van modern-protestantse signatuur in Nederland, dat al na één seizoen weer opgeheven werd.

Zeer passend kreeg Tiele bij zijn veertigjarig predikantsjubileum van de Remonstrantse Broederschap een bronzen beeldengroep getiteld *Le Réveil du Génie* van de hand van de beeldhouwer Vital Connu. Het beeld was één meter en vijfentwintig centimeter hoog en stond op een houten voetstuk, waarin een groen lederen, met zilver bewerkt album was opgeborgen. Na de opdracht "de Remonstrantsche Broederschap aan prof. Dr. C.P. Tiele" stond op elk blad "onder het wapen der burgerlijke gemeente de namen van de bestuurders van de verschillende gemeenten, der dienstdoende predikanten, der curatoren van de kweekschool, der leden van de verschillende vaste commissies der Broederschap, en van hen die buitendien vaste leden zijn der Algemeene Vergadering".¹² Bij deze herdenking sprak A.P.G. Jorissen namens de gemeente te Rotterdam en

---

¹¹ Vgl. Tiele, "Toespraak ter opening van de Algemeene Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde door de voorzitter C.P. Tiele" [20 Juni 1878], in *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde over het jaar 1878*, 7-20; Tiele, "Toespraak ter opening van de Algemeene Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde door de voorzitter C.P. Tiele" [19 Juni 1890], in *Handelingen van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde over het jaar 1890* (bijlage 1), 21-41.

¹² "Herdenking der 40-jarige Evangeliebediening van Dr. Cornelis Petrus Tiele" [samenvatting van de rede van o.a. I. Hooykaas, A. Kalff en A.P.G. Jorissen], in *Uit de Remonstrantse Broederschap* 5 (1893) 93-107, hier 96.

herinnerde aan de negende februari 1868, toen de Amsterdamse gemeente zojuist een beroep op Tiele had uitgebracht:

"Gij traadt in de avondgodsdienstoefening op. Gij spraakt van het vele, dat U naar Amsterdam trok, van het meerdere dat U in Rotterdam boeide, en toen ge ten slotte de gemeente mededeeldet, dat ge besloten hadt voor het beroep naar Amsterdam te bedanken, toen ging er van Uwe hoorders een luid applaus met voeten en handen op. Ongewoon - voorzeker. Ongepast - meenden sommigen. Ik juich dat toe. Die ongekunstelde, niet te weerhouden openbaring van waardeering, van vriendschap, van dankbaarheid, van liefde, was U een kroon, zal U een heerlijk oogenblik gegeven hebben".¹³

Bij de aanvaarding van het professoraat aan het Remonstrants Seminarium in 1873 sprak hij over de plaats van de godsdiensten der natuervolken in de godsdienstgeschiedenis. Theologie en godsdienstwetenschap moeten, zo verklaarde hij in deze oratie, niet tegenover elkaar gesteld worden: een wetenschappelijke theologie zal haar grenzen moeten verleggen en uiteindelijk moeten samensmelten met de godsdienstwetenschap.¹⁴ Tiele kon het bij deze gelegenheid niet nalaten erop te wijzen, dat hij nu op de plek stond, waar eens Simon Episcopus (1583-1643) gestaan had, dezelfde Episcopus die gedwongen was geweest de Leidse universiteit te verlaten na de veroordeling van de

---

¹³ Ibid., 105; de preek waarin Tiele meedeelde in Rotterdam te blijven is gedrukt: *De ware verlichting. Toespraak gehouden in de Remonstrantse gemeente te Rotterdam, op den avond van 9 februari 1868*, niet in den handel (s.l. [1868]); vgl. Tiele, *De Remonstrantsche Broederschap in haar beginsel en doel. Gedenkrede van veertigjarigen dienst in de Broederschap. Uitgesproken in de Remonstrantsche kerk te Rotterdam den 12^{den} November 1893* (Meppel 1893); = *Uit de Remonstrantsche Broederschap* 5 (1894) 108-123.

¹⁴ Tiele, *De plaats van de godsdiensten der natuervolken in de godsdienstgeschiedenis. Redevoering bij het aanvaarden van het professoraat aan het Seminarium der Remonstranten, den 13^{den} februari 1873, in het groot auditorium der Leidsche Hoogeschool* (Amsterdam 1873), 39.

Remonstranten door de Synode van Dordt (1618-1619). Vanzelfsprekend prees Tiele de tolerantie van de huidige curatoren van de Leidse universiteit. "Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde": deze leus prijkte niet alleen op het remonstrantse kerkgebouw in Rotterdam, maar ook in Tiele's huis.¹⁵

In 1873 was het Remonstrants Seminarium zojuist van Amsterdam naar Leiden verplaatst. De Leidse theologische faculteit was in deze tijd het centrum van het theologisch modernisme, dat de mogelijkheid van wonderen ontkende, de historisch-kritische bestudering van de bijbel propageerde en meende dat er een verzoening tussen wetenschap en geloof mogelijk was. De beslissing om het Remonstrants Seminarium naar Leiden te verplaatsen was een overwinning voor de vrijzinnige stroming binnen het Remonstrantisme. Hieraan was hevige strijd voorafgegaan en Tiele's directe voorganger, Joannes Tideman (1807-1891), was demonstratief afwezig bij Tiele's inaugurele rede van 1873.¹⁶ Tot zijn dood bleef Tiele remonstrants hoogleraar.

Tot zijn grote voldoening werd godsdienstgeschiedenis met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 een erkend vak binnen het theologisch curriculum. In 1877 werd Tiele tevens gewoon hoogleraar in de theologie met als leeropdracht "geschiedenis der godsdiensten in het algemeen". In het begin onderwees hij ook "de geschiedenis der leer aangaande God", maar in 1891 ruilde hij dit vak voor de godsdienstfilosofie met zijn orthodoxe collega J.H. Gunning (1829-1905). Deze kon zijn christelijke geloof niet verenigen met de toen geldende godsdienst-

---

¹⁵ Chantepie de la Saussaye, "Cornelis Petrus Tiele", 86.

¹⁶ Tjaard Barnard, "Het verstoten kind tot de vrijheid geroepen. Ontwikkelingen binnen de Remonstrantse Broederschap in de tweede helft van de negentiende eeuw", in *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 20 (1997) 3-22; E.H. Cossee, "'Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst'. Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologet van het Modernisme", in *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 1 (1993) 17-33. Over Tideman, zie BLGNP III: 352-354.

wijsgerige veronderstelling dat alle religies in principe op één lijn staan.¹⁷ In de periode van 1877 tot 1900 bezette Tiele dus twee leerstoelen.

In het academisch jaar 1892-1893 was Tiele rector magnificus van de Leidse universiteit; in 1899 en 1901 moest hij de plaats innemen van respectievelijk P.J. Cosijn (1840-1899) and J.E. van Itersen (1842-1901)¹⁸, die beiden tijdens hun ambtstermijn als rector overleden. In zijn rede ter gelegenheid van de overdracht van het rectoraat in 1901 blikte Tiele kort terug op zijn eigen leven. Dit is een van de zeldzame gelegenheden dat we in zijn geschriften een glimp kunnen opvangen van zijn persoon. Voorzover ik de correspondentie overzie, is deze voornamelijk zakelijk van aard en bevat heel weinig persoonlijke informatie. Bij de overdracht van het rectoraat gaf Tiele uitdrukking aan zijn tevredenheid over zijn academische carrière, de mate van erkenning en de eerbewijzen die hem ten deel gevallen waren. In zijn privéleven, merkte hij op, had hij het nodige leed ervaren. Waarschijnlijk doelde hij hier op de dood van zijn eerste vrouw in 1885 en op het feit dat dit huwelijk kinderloos was gebleven. Misschien dacht hij ook aan de vroege dood van zijn beide ouders. In 1890 hertrouwde Tiele met de oude "familievriendin" Antoinette Sophie Ruychaver (1840-1907). De sobere huwelijksplechtigheid werd geleid door zijn vriend en collega Abraham Kuenen (1828-1892).¹⁹

Na Tiele's overlijden heeft mevrouw Tiele-Ruychaver de meerderheid van zijn wetenschappelijke collectie (ongeveer 1800 boeken) aan de Leidse UB

---

¹⁷ Over Gunning, zie BLGNP IV: 165-173; A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)* (Kampen 1987); De Lange, *J.H. Gunning Jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening*, deel 1 (1829-1861) (Kampen 1995).

¹⁸ NNBW IV: 800.

¹⁹ Kuenens handgeschreven toespraak bevindt zich in de nalatenschap van Tiele (sign. BPL 2712, Doos I, nr. 19). M.b.t. Kuenen, zie BLGNP IV: 270-274 en Tiele, "Abraham Kuenen. In memoriam", in *De Gids* 56/1 (1892) 191-196 (Januari); Tiele, "Abraham Kuenen", in *Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Jaarboek 1892 (Levensberichten)*, 1-25.

geschonken. De verzameling werd geïnventariseerd²⁰ en in de bibliotheek werd de studeerkamer van de oude meester, inclusief boeken, meubilair, foto's, et cetera, nagebouwd. Op het bureau stond een beeldje van de Duitse historicus Theodor Mommsen,²¹ en aan de muren hingen portretten van Coornhert, Van Oldenbarneveldt, Johan de Witt, Erasmus, en foto's van oudere tijdgenoten en vrienden.²² Delen van de persoonlijke bezittingen en souvenirs worden tot op de dag van vandaag bewaard in de Tiele Nalatenschap. De kamer zelf bestaat niet meer. De kamer werd geheel betaald door mevrouw Tiele, die ook de Tiele Stichting bij notariële akte van 12 februari 1902 in het leven riep. Het doel van de Stichting is de verzameling te onderhouden op het gebied van godsdienstgeschiedenis, in het bijzonder de Oud-Perzische, de Babylonische, de Assyrische en de Egyptische. In totaal schonk mevrouw Tiele bij haar leven de enorme som van 20.000 gulden aan de Stichting.

Over Tiele's financiële positie weten we niet veel. Het feit dat hij kon gaan studeren na de dood van zijn ouders bewijst dat de familie niet arm was.²³

---

²⁰ *Tiele's Kamer. Lijst der boeken uit de nalatenschap van Prof. Dr. C.P. Tiele geschonken door Mevrouw Tiele-Ruychaver* (Leiden 1902), [samengesteld door Louis D. Petit (1847-1918)]. Er is slechts één brief van Tiele aan Petit over (10.5.1897; signatuur LTK 1788), waarin hij Petit bedankt voor de inventarisatie van de boeken die hij aan de bibliotheek van het Remonstrants Seminarium (die deel uitmaakt van de Leidse UB) had geschonken.

²¹ Het enige boek van een Mommsen in de nalatenschap is Th. Mommsens *Römische Geschichte* (Berlin 1865).

²² *Tiele's Kamer*, V.

²³ Twee van zijn broers - de enigen waarvan ik biografische informatie heb kunnen achterhalen - gingen niet naar de universiteit, maar maakten toch een succesvolle carrière. P.A. Tiele (1834-1889) werd bibliothecaris van de Leidse Universiteitsbibliotheek; vgl. NNBW IV: 1335-1337; Martinus Nijhoff, "Levensbericht van Dr. P.A. Tiele", in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde over het jaar 1888-1889* (Leiden 1889), 136-188. U.J. Jinkes de Jong & A.W.P.M. Kosten (ed.), *Dr. Pieter Anton Tiele. Documentaire Bijdrage tot een Biografie* ('s-Gravenhage. 1981). J.J. Tiele (geboren in 1835 en nog in leven bij het overlijden van C.P. Tiele) verdiende zijn geld in de tabakshandel, en was in de gelegenheid een aardige kunstcollectie van met name negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaars (G.H. Breitner, Jozef

Tiele memoreerde echter een keer dat er een tijd geweest was waarin hij geen stemrecht had (dat toen was gekoppeld aan een bepaald inkomen). De kosten voor een jaar studeren in die tijd worden op ongeveer 1000 gulden geschat. Ter vergelijking: het *Bildungsbürgertum* verdiende toen inkomens van tussen de 1000 en 2000 gulden per jaar, terwijl de lagere middenklassen en de ambtenarij het moesten doen met 300 tot 1000 gulden.²⁴ Als remonstrants hoogleraar had Tiele een inkomen van 3000 gulden (fl. 2400,-- direct door de staat betaald, aangevuld door de Remonstrantse Broederschap met fl. 600,--).²⁵ Als gewoon hoogleraar kreeg hij daar bovenop nog eens 4000 gulden. In het jaar 1900 had Tiele een inkomen voor de belasting van fl. 8700,--. De armste Leidse professoren hadden in die tijd een inkomen van fl. 3000,--, waarvan men een relatief hoge levensstandaard kon onderhouden. Van de 53000 inwoners van Leiden verdienden 237 personen meer dan 5000 gulden. Negenendertig van negenenveertig hoogleraren behoorden tot deze groep.²⁶ Tiele leefde op stand. In de jaren 1888-1897 huurde hij een groot huis aan het Rapenburg (nummer 43), een gewilde locatie.²⁷

Israëls, Isaac Israëls, en J.H. Weissenbruch) op te bouwen; cf. [Ph. Zilcken], *Vereeniging tot bevordering van Beeldende Kunsten. Verzameling "J.J. Tiele". Premie-Uitgave 1897* (s.l., s.a. [1897]), [met een inleiding door Ph. Zilcken]. Samen met zijn broer M.J. Tiele schonk J.J. Tiele een album met foto's van Javaanse tempels aan de Leidse UB na de dood van C.P. Tiele (sign.: Plano 65 D 2). De bibliothecaris dankte hen voor deze gift en de overdrukken van artikelen van C.P. Tiele die de bibliotheek nog niet in haar bezit had (vgl. de inventaris van de bibliotheek, onder sign.: M. 93, 17 november 1902).

²⁴ W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Leiden 1992), 432.

²⁵ Tiele zag af van deze aanvulling, toen hij in 1877 tevens staatshoogleraar werd. Deze informatie dank ik aan Tjaard Barnard, die een dissertatie over de veranderingen in de kerkopvatting bij Remonstranten in de periode 1850-1930 voorbereidt.

²⁶ Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 388.

²⁷ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel III (Leiden 1988), 571, 595-596, 609.

De politieke voorkeur van het grootste deel van de toenmalige Leidse professoren kan omschreven worden met de term conservatief-liberaal. Sommige van Tiele's gedichten laten een enigszins neerbuigende houding ten opzichte van de "gewone man" zien. Het is moeilijk voorstelbaar dat hij de invoering van het algemeen kiesrecht een warm hart zou hebben toegedragen. Op het persoonlijke vlak had hij een traditionele visie op de vrouw, die eerst het hof gemaakt moet worden, wil zij veroverd kunnen worden.²⁸ Velen van de geprivilegieerde liberalen maakten zich ook zorgen over de "sociale kwestie" en waren actief in liefdadigheidsinstellingen. Tiele was lid van de plaatselijke remonstrantse kerkenraad en lid van het bestuur van het J.F. van der Lindenhofje, een remonstrants hofje voor de armen.

Zoals duidelijk wordt uit de portretten in Tiele's kamer, hechte hij veel waarde aan de liberale traditie van Nederland. In de aanwezigheid van koning Willem III (1817-1890) en andere koninklijke gasten hield hij op 3 oktober 1874 in de Pieterskerk de feestrede ter gelegenheid van de herdenking van het feit dat Leiden driehonderd jaar geleden ontzet was van de Spaanse belegering.²⁹ Voorzover bekend heeft Tiele zich nauwelijks uitgelaten over politieke kwesties. Weliswaar heeft hij bijgedragen aan het *Leiden - Zuid-Afrika - Album*, een verzameling artikelen, gedichten en tekeningen dat de zaak van de Boeren tegen de Britten ondersteunde³⁰, maar dit heel korte stukje is in de meest algemene termen gesteld. Verder accepteerde Tiele in 1900 een eredoctoraat van de universiteit van Edinburgh, terwijl zijn *collega proximus* P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920)³¹ hetzelfde eerbewijs van de universiteit van Glasgow

---

²⁸ Tiele, "Een pleidooi tegen de moderne richting", in *De Gids* 29/4 (1865) 227-244 (November), 229.

²⁹ Tiele, *Feestrede op het derde eeuwfeest van Leidens ontzet den 3^{en} oktober 1874 in de Pieterskerk gehouden* (Leiden 1874). Bij deze gelegenheid werd Tiele geridderd.

³⁰ *Leiden - Zuid-Afrika - Album*, Leiden 1899 (zonder paginanummering).

³¹ BLGNP IV: 89-92.

geweigerd had. In zijn rede bij de overdracht van het rectoraat in 1901 beklemtoonde Tiele dat het Edinburghse eredocoraat in de rechten hem *in absentia* was verleend.³² Een in memoriam, dat waarschijnlijk in een Schotse krant is verschenen (er wordt verwezen naar de hoogleraar Kirkpatrick, die Tiele had uitgenodigd om de Gifford Lezingen te houden), vermeldde: "Nothing could be more enlightened than the late Professor's attitude with regard to the South African War. He could see, he often said, faults on both sides, but he utterly disbelieved the charges so recklessly made against the British Army, and he never wavered in his warm attachment to his British friends".³³

De "Gifford Lectures" die hij in 1896 en 1898 in Edinburgh gaf vormden zonder twijfel een hoogtepunt in zijn loopbaan. Tiele's reis naar en verblijf in Schotland werd uitgebreid verslagen in Nederlandse kranten, en ook Britse en Schotse periodieken besteedden ruim aandacht aan zijn verblijf. In het voorwoord tot de Engelse uitgave schreef Tiele: "While my aims and method have been purely scientific, they [the Gifford Lectures, ALM] will, as I venture to believe, tend to prove that between pure science and true religion nothing but perfect and abiding harmony can prevail".³⁴ Tiele had hooggestemde verwachtingen over de bijdrage van de nieuwe godsdienstwetenschap aan de religie zelf. De vertaling van de Gifford Lezingen zorgde voor problemen, omdat Tiele ingrijpende wijzigingen in het werk van zijn vertaler, William Hastie (1842-1903), begon aan

---

³² Tiele, "Verslag van de Lotgevallen der Universiteit in het afgelopen jaar, uitgebracht den 16^{den} September 1901, door D^r. C.P. Tiele, bij het overdragen der waardigheid van Rector Magnificus aan M^r. H. van der Hoeven", in *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1900-1901* (Leiden 1901), 29-47, in het bijzonder 41-42.

³³ Nalatenschap Tiele, sign. TIELIANA: Doos 4. Het knipsel heb ik niet verder kunnen identificeren.

³⁴ Tiele, *Elements of the Science of Religion*, deel I: Morphological, deel II: Ontological (Edinburgh & London 1897-1899), deel II: Preface; vgl. Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap*, tweede herziene uitgave, 2 delen, (Amsterdam 1900) (1897-1899¹). Het citaat is niet in de Nederlandse uitgave te vinden.

te brengen. Hastie startte een rechtszaak³⁵, en uiteindelijk verzorgde Tiele's collega J. Kirkpatrick een nieuwe vertaling.

Tiele ontving eredoctoraten van de universiteiten van Leiden (1873)³⁶, Bologna (1888), Dublin (1899), en Edinburgh (1900). Hij was (corresponderend) lid van de Deutsche Morgenländische Gesellschaft (1874), de British and Foreign Unitarian Association (1875), de Society of Biblical Archeology, Londen (1878), de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (1882), de Society of Biblical Literature and Exegesis, USA (1889), de Academy of Anthropology, New York (1889), Teyler's Godgeleerd Genootschap, Haarlem (1889), de Royal Asiatic Society, Londen (1895), de American Oriental Society (1898), de Philosophical Society, Philadelphia (1898), de Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, Brussel (1899), en de Nederlandse Vereniging van Wetenschappen, Haarlem (1900). Verder werd hij (evenals Max Müller) verkozen tot erevoorzitter van de eerste internationale conferentie voor godsdienstgeschiedenis die in 1900 te Parijs gehouden werd.³⁷ Tiele werd zowel door de Belgische als de Nederlandse regering verschillende malen geridderd.

Dit overzichtje van eerbewijzen en lidmaatschappen zou de indruk kunnen wekken dat Tiele voornamelijk in de Angelsaksische wereld bekendheid genoot. En inderdaad verscheen veel van zijn werk in het Engels. Zo vroeg William Robertson Smith (1846-1894), de uitgever van de negende editie van de *Encyclopaedia Britannica*, hem om het belangrijke artikel "Religions" te schrijven. Daarnaast droeg Tiele verschillende stukken bij aan de *Encyclopaedia Biblica* (uitgegeven door T.K. Cheyne en J. Sutherland Black). Maar Tiele publiceerde ook in andere Europese talen. Hij schreef twee delen over de Babylonisch-Assyrische geschiedenis voor een Duits handboek over oude

---

³⁵ Zie de Tiele nalatenschap, sign. BPL 2709 D 1-3.

³⁶ Veel biografische artikelen noemen 1872 als het jaar waarin Tiele dit doctoraat zou hebben verkregen; de datum op de bul in de Tiele nalatenschap (BPL 2712, [Doos] 2) is echter 14 januari 1873.

³⁷ *Actes du Premier Congrès International d'Histoire des Religions. Paris 1900*, deel I: Séances Générales (Paris 1901), IX.

geschiedenis. Verder publiceerde hij in verschillende internationale tijdschriften, waaronder het *Zeitschrift für Assyriologie*, het *Zeitschrift für Religionsgeschichte*, het *Historische Zeitschrift*, het *Internationales Archiv für Ethnographie*, het *Theologischer Jahresbericht* (de overzichtsartikelen over godsdienstgeschiedenis voor de jaren 1897-1898) en de *Revue de l'Histoire des Religions*, het eerste gespecialiseerde tijdschrift op het vakgebied. Hij was bovendien de enige buitenlander in de redactie van dit laatste tijdschrift. Dat alles neemt niet weg dat het grootste deel van Tiele's publicaties in het Nederlands verschenen is. Het *Theologisch Tijdschrift* werd door zijn toedoen één van de belangrijkste organen op het terrein van godsdienstgeschiedenis. Hierin verschenen in de jaren 1876-1892 zesentwintig artikelen en rond de 200 recensies van zijn hand. Tiele publiceerde verder in verschillende andere Nederlandse tijdschriften. Zo schreef hij acht grote bijdragen, waarvan verschillende met een programmatisch karakter, voor *De Gids*.³⁸

Op het gebied van de godsdienstwetenschap was Tiele tot op grote hoogte een autodidact. In zijn Rotterdamse pastorie leerde hij zichzelf oude talen, zoals Perzisch en Assyrisch. Zijn eerste grote bijdrage aan de opkomende godsdienstwetenschap is zijn studie over *De Godsdienst van Zarathustra*.³⁹ Vanaf de late zeventiger jaren van de negentiende eeuw werden veel van zijn artikelen en boeken vertaald in de belangrijkste Europese talen. De Engelse editie van zijn *Geschiedenis van den godsdienst, tot aan de heerschappij der Wereldgodsdiensten* (1876) verscheen al in 1877 en zou vijf oplagen tellen. De

---

³⁸ Voor bibliografische informatie zie [Molendijk], "Selectieve bibliografie C.P. Tiele", in Anton van der Lem (ed.), *Religie in de academische arena. Leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 11 januari tot 24 februari 2002, samengesteld door Hans van de Breevaart, Gerard Wiegers en Arie L. Molendijk (Leiden 2002), 22-33, en Molendijk, "The Heritage of C.P. Tiele", 102-114.

³⁹ Tiele, *De Godsdienst van Zarathustra van haar ontstaan in Baktrië tot den val van het Oud-Perzische Rijk* (Haarlem 1864) - in de serie "De voornaamste godsdiensten"; vgl. Molendijk, "The Principal Religions. A Landmark in the Early Study of Religion in the Netherlands", in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 54 (2000) 18-34.

Duitse vertaling, die na Tiele's dood door de Zweedse geleerde Nathan Söderblom (1866-1931)⁴⁰ bewerkt zou worden, bleef tot het begin van de Tweede Wereldoorlog één van de meest invloedrijke handboeken in de duitstalige landen. Het boek is doelbewust opgezet als een geschiedenis van de godsdienst (enkelvoud) en niet als een geschiedenis van de godsdiensten. "De geschiedenis van den godsdienst vergenoegt zich niet met het beschrijven der bijzondere godsdiensten (*hiërographie*), of het verhalen hunner lotgevallen en vormveranderingen (geschiedenis der godsdiensten), maar stelt zich ten taak aan te toonen, hoe de godsdienst, dat is in 't algemeen de betrekking tusschen den mensch en de bovenmenschenlijke machten waarin hij gelooft, zich in den loop der eeuwen bij de verschillende volken en volkenfamiliën en door deze bij de menschheid heeft ontwikkeld".⁴¹ Het uitgangspunt van de soortgelijkheid van alle godsdiensten waar ook ter wereld rechtvaardigt een comparatieve benadering die zoekt naar verbanden.

II. Tiele's opvatting van Godsdienstwetenschap

De naam van C.P. Tiele mag dan vandaag de dag wat in de vergetelheid geraakt zijn, in zijn tijd was hij een gerespecteerd en gelauwerd geleerde. Zijn Amerikaanse collega Morris Jastrow, Jr. (1861-1921), hoogleraar in de Semitische talen aan de Universiteit van Pennsylvania (Philadelphia), stelde hem op één lijn met andere Leidse coryfeeën als Scaliger, Boerhaave, J.H. Scholten, C.G. Cobet, R.P.A. Dozy en Abraham Kuenen.⁴² Hij werd samen met Max

---

⁴⁰ Over Söderblom zie Eric Sharpe, *Nathan Söderblom and the Study of Religion* (Chapel Hill - London 1990).

⁴¹ Tiele, *Geschiedenis van den godsdienst, tot aan de heerschappij der Wereldgodsdiensten* (Amsterdam 1876), 2 (cursivering in het origineel).

⁴² Morris Jastrow, "Cornelis Petrus Tiele. In Commemoration of His Seventieth Birthday", in *The Open Court. A Monthly Magazine Devoted to the Science of Religion, the Religion of Science, and the Extension of the Religious Parliament Idea* 14 (1900) 728-733.

Müller (1823-1900) gezien als één van de grondleggers van de godsdienstwetenschap.⁴³ De bewaard gebleven correspondentie van Tiele laat zien hoe wijd vertakt zijn netwerk was. Hij correspondeerde met James Darmesteter, G. Maspero, E.B. Tylor, J.G. Frazer, Andrew Lang, William Robertson Smith, Abraham Kuenen, P.D. Chantepie de la Saussaye, Goblet d'Alviella, Otto Pfleiderer, Franz Delitzsch, Nathan Söderblom, en Marcel Mauss, om alleen een aantal van de beroemdste namen te noemen. Marcel Mauss (1872-1950) - een directe medewerker van Emile Durkheim - was trouwens iets minder te spreken over het bezoek dat hij in de winter van 1897-1898 aan Nederland bracht. Hij schreef: "[En Hollande], on [ne] pense pas, on [n']invente pas. Nulle excitation philosophique. Ils [mettent] en un style clair de bonnes dissertations allemandes; ils adaptent lentement leur pays à l'utilitarisme anglais, au progressisme européen [...]. Si tu savais comme on est loin du bouillonnement d'idées de Paris; le grand souci est d'être 'accurate', et d'être fin, d'être clair et d'être complet. C'est tout. Nulle préoccupation de l'idée réellement neuve et originale. Intellectuellement, le voyage n'est pas à faire [...]".⁴⁴ Welke ervaringen hier precies achter steken, weet ik niet, maar het is duidelijk dat Mauss niet onder de indruk was van het intellectuele klimaat dan hij aantrof. De hollandse geleerden waren hem duidelijk te veel op de feiten en te weinig op ideeën gericht.

Deze kritiek werd wel vaker geuit. De Duitse kerkhistoricus Adolf von Harnack vond de nieuwe godsdienstwetenschap een saaie bedoening: : "Und wie steht es mit den Handbüchern und der allgemeinen religionswissenschaftlichen Literatur? Wir haben den Tiele und den Chantepie de la Saussaye, dazu sehr lehrreiche religionswissenschaftliche Zeitschriften. Wir freuen uns dieses Besitzes; aber glaube niemand, dass der Eintritt in die Religionswissenschaft durch diese Kasernenhöfe führt. Nicht einmal Interesse vermag jemand aus den Zusammenstellungen zu gewinnen, kaum das vorhandene zu stärken. Wem es

---

⁴³ L.H. Jordan, *Comparative Religion. Its Genesis and Growth* (Edinburgh 1905) [Reprint 1986, Scholars Press], 151, 521-523.

⁴⁴ Ongedateerde brief aan Henri Hubert, waarschijnlijk uit 1897, geciteerd naar Marcel Fournier, *Marcel Mauss* (Paris 1994), 127.

gelingt, den Chantepie de la Saussaye durchzulesen, dem widme ich meine Bewunderung".⁴⁵

Toch was het in ieder geval Tiele's intentie om meer te bieden dan droge opsommingen; hij had wel degelijk systematische pretenties. Om dat te illustreren zal ik in het vervolg zijn opvatting van het vak en de strijd die hij voor de acceptatie ervan gevoerd heeft kort schetsen. In de vroege zestiger jaren begon Tiele zijn strijd. Zijn eerste programmatische bijdrage was een vernietigende kritiek van het godsdiensthistorische werk van Jan Hendrik Scholten (1811-1885), de onbetwiste meester van de moderne theologie, die op dat moment op het hoogtepunt van zijn roem verkeerde.⁴⁶ Dat belette Tiele niet om van "ongegronde beweringen" en "gebrekkige voorstellingen" te spreken, als het gaat om Scholtens *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte*.⁴⁷ Op ironische toon vroeg Tiele zich af of dit werkje niet als grap bedoeld is om te testen hoever de domheid van de Nederlanders op dit terrein reikt.⁴⁸ Het hoofdbeginsel van alle wetenschap is met voeten getreden! Na deze bespreking is het een klein wonder dat Scholten later *sans rancune* akkoord zou gaan met Tiele's benoeming aan de

---

⁴⁵ Adolf Harnack, "Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte [Nachtrag]" (1901), in Harnack, *Adolf von Harnack als Zeitgenosse. Reden und Schriften aus den Jahren des Kaiserreichs und der Weimarer Zeit*, ed. K. Nowak, 2 delen (Berlin & New York 1996), deel I, 816-824, hier 819; vgl. Harnack, *Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte* (Giessen 1901).

⁴⁶ Over Scholten, vgl. BLGNP I: 320-323; K.H. Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland. Hare Voorbereiding en eerste Periode* (1914), in id., *Verzamelde Werken*, deel 1 (Arnhem 1926), 1-182, in het bijzonder 105-131.

⁴⁷ J.H. Scholten, *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte* (Leiden 1859), 1-16. Franse vertaling: *Manuel d'Histoire comparée de la Philosophie et de la Religion*, traduit par A. Réville (Paris etc. 1861). Over de relatie tussen Nederland en Frankrijk op het gebied van de godsdienstwetenschap, zie Patrick Cabanel, "L'institutionnalisation des 'sciences religieuses' en France (1879-1908). Une entreprise protestante?", in *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français* 140 (1994) 33-80.

⁴⁸ Tiele, "Het onderwijs in de godsdienstgeschiedenis aan de Leidsche Hoogeschool", in *De Gids* 24/1 (1860) 815-830 (Juni), 816, 830.

Leidse faculteit. Het was ook Scholten die als secretaris van de Leidse senaat Tiele van de verlening van het eredoctoraat in 1873 op de hoogte moest stellen.⁴⁹

Tiele werd wel geroemd om zijn tact, maar hij kon heel scherp uit de hoek komen. In een volgende programmatische bijdrage, ook verschenen in *De Gids*, sabelde hij Ernest de Bunsens *The Hidden Wisdom of Christ and the Key of Knowledge* neer.⁵⁰ Tiele lijkt zich bijna persoonlijk beledigd te voelen door zoveel onkunde. Weliswaar waardeerde hij Bunsens poging de christelijke godsdienst in verband met andere te brengen, maar hij voegde er direct aan toe dat deze poging "jammerlijk mislukt" is. "Zou elke poging van dien aard moeten falen? Zou de theologie reddeloos verloren zijn? Zou haar toekomst de schemering van een seminarie wezen of de duisternis van een klooster?"⁵¹ Tiele brak de staf over de bestaande theologie en pleitte voor een complete hervorming van de theologie in de zin van godsdienstwetenschap.

De vigerende theologie had volgens Tiele net zo min recht op de naam van wetenschap als het Habsburgse keizerrijk aanspraak kon maken op de naam van staat:

"Heele en halve koninkrijken, vorstendommen, hertogdommen, een brok van Duitschland, een brok van Polen, een brok van Italië, Boheme, Hongarijë, en dat alles aangevuld met een drie miljoen russen, anderhalf miljoen serviërs en illyriërs, een miljoen karynthiërs, en eenige bulgaren en kroaten, ziedaar wat men den oostenrijkschen keizerstaat gelieft te noemen. Een stuk filologie, een stuk van de godsdiensthistorie, een stuk wijsbegeerte, een stuk van de theorie der welsprekendheid, een stuk zielkunde, een stuk van de theorie der kunst, met nog het een en ander

---

⁴⁹ Vgl. de brieven van Scholten aan Tiele (BPL 2710), in het bijzonder de brieven van 29.12.1864 en 15.1.1873.

⁵⁰ Tiele, "Theologie en Godsdienstwetenschap", in *De Gids* 30/2 (1866) 205-244; Ernest de Bunsen, *The Hidden Wisdom of Christ and the Key of Knowledge: or History of the Apocryphs* (London 1865).

⁵¹ Tiele, "Theologie en Godsdienstwetenschap", 212.

bovendien, ziedaar de theologie. In den ouden tijd was men met zulke staten en met zulke wetenschappen niet verlegen. Maar sedert het: *l'État c'est moi* een weinig in onbruik geraakt is, en het geloof in de onfeilbaarheid van pausen, godgeleerden, apostelen en evangelisten, of, wat op hetzelfde neêrkomt, het geloof in een bovennatuurlijke (niet bovenzinnelijke) openbaring zeer verzwakt en althans belangrijk gewijzigd is, begint men het onbestaanbare te gevoelen van een staat, die geen andere eenheid heeft dan zijn vorst, van een wetenschap, wier deelen niet door innerlijke verwantschap samenhangen, maar eenvoudig door een vreemd belang, dat van een kerkgenootschap, werden bijeengehouden".⁵²

Deze vergelijking tussen het gebied van de staat en dat van de theologie is veelzeggend. Kon in vroeger tijden de eenheid van een politiek of wetenschappelijk gebied bepaald worden door autoriteit, dat is nu niet langer mogelijk. Er moet een organische samenhang bestaan die de eenheid van staat en wetenschap garandeert. In ieder geval kan de eenheid niet door een externe machtsfactor bepaald worden. De samenhang van de theologie kan dus niet - zoals Friedrich Schleiermacher gesteld had - liggen in haar betrokkenheid op een bepaald kerkgenootschap.⁵³ Tiele roemde weliswaar het genie van Schleiermacher, die de bestaande situatie scherp had geanalyseerd, maar diens constructie van theologie als een positieve wetenschap (bijeengehouden door een bepaald doel, te weten de leiding der kerk) is toch eigenlijk een contradictio in

---

⁵² Tiele, "Theologie en Godsdienstwetenschap", 213.

⁵³ F.D.E. Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen*, 1811, ²1830, ed. H. Scholz (Reprint Darmstadt 1982), 3: "Dieselben Kenntnisse, wenn sie ohne Beziehung auf das Kirchenregiment erworben und besessen werden, hören auf, theologische zu sein, und fallen jede der Wissenschaft anheim, der sie ihrem Inhalte nach angehören"; vgl. H.J. Birkner, *Schleiermachers Christliche Sittenlehre im Zusammenhang seines philosophisch-theologischen Systems* (Berlin 1964); Birkner, "Schleiermachers 'Kurze Darstellung' als theologisches Reformprogramm", in *Text-Kontext*, Sonderreihe, Band 22 (Kopenhagen & München 1986), 59-81.

terminis. Schleiermachers *Kurze Darstellung des theologischen Studiums* is weliswaar consequent opgebouwd, maar is eerder een instructie voor aanstaande predikanten, dan een encyclopedie van een wetenschap. Het is even onmogelijk om "door het begrip der Kerk uit een samenkoppeling van allerlei kundigheden een levend geheel te maken, als om door het toverwoord Monarchie de oostenrijksche landen, volken, rassen tot één staat te versmelten".⁵⁴

Het stoorde Tiele ook dat er op deze manier evenveel theologieën als kerkgenootschappen zijn. Dat is hetzelfde als te stellen dat elke staat een eigen staatshuishoudkunde moet ontwikkelen, die per staat naar vorm en inhoud een andere kan zijn. Wetenschappelijk gezien kan er maar één staatshuishoudkunde zijn. Tiele wees drie oorzaken aan die de ontwikkeling van een zelfstandige *theologische* wetenschap verhinderd hebben. De eerste is bekrompenheid: men waagt zich niet buiten de grenzen van de eigen godsdienst. Dit is dodelijk, omdat kennis begint met vergelijking. Dit punt werd sterk benadrukt: "Vergelijking is de aanvang, de grondslag, het uitgangspunt, de voorwaarde van alle wetenschap. ... Men is geen theoloog in den ware zin van het woord, wanneer men geen andere godsdiensten kent, dan de christelijke en de mozaïsche, en al de overige als een verward mengsel van bijgelovigheden en fabelen verwerpt".⁵⁵ Zolang men ervan overtuigd was de enig ware godsdienst te bezitten, zou het heiligschennis geweest zijn deze met andere te vergelijken. Ook de gebruikelijke onderscheiding tussen natuurlijke en geopenbaarde religies maakte een onbevooroordeelde en onpartijdige vergelijking onmogelijk. Ten tweede wist men eenvoudig te weinig van de zogenaamde heidense godsdiensten. Het derde beletsel was de heersende speculatieve methode, die tot willekeur leidt. Wetenschap moet gebaseerd zijn op ervaring en dat betekent dat de inductieve methode een belangrijke rol dient te spelen.

Inmiddels waren er volgens Tiele belangrijke vorderingen gemaakt in het wetenschappelijk onderzoek van de israëlitische en christelijke godsdienst, maar

---

⁵⁴ Tiele, "Theologie en Godsdienstwetenschap", 214.

⁵⁵ *Ibid.*, 216.

één stap is nog nodig, te weten dat dit onderzoek verenigd wordt met de studie van de overige religies. Het uiteindelijke doel is door middel van vergelijking kennis te vergaren van godsdienst op zich. Tiele wist ook wel dat zoiets als "de godsdienst" nergens als zodanig in de werkelijkheid wordt aangetroffen, evenmin als het dier of de taal. Maar dat we alleen maar een koe of een paard, een hond of een leeuw op ons pad aantreffen, neemt niet weg dat er een vak zoölogie bestaat. Zo kan er ook over godsdienst gesproken worden. De onderscheiden godsdiensten zijn "verschillende uitingen van de godsdienst, die als aanleg sluimert in iederen mensch".⁵⁶ Zonder deze term te gebruiken, veronderstelde Tiele dus een religieus apriori. Hoe we religie ook beschouwen, "zij is een feit, dat wij overal waarnemen, en het doel der godsdienstwetenschap is om dit feit te verklaren".⁵⁷

Zonder dit in zijn betoog te thematiseren, stapt Tiele over van theologie naar godsdienstwetenschap. Goede theologie is godsdienstwetenschap. Godsdienstwetenschap heeft een plaats binnen het geheel der wetenschappen, omdat godsdienst een feit is, zoals Tiele dat noemde, d.w.z. een zelfstandigheid bezit ten opzichte van andere verschijnselen, zoals wetenschap, kunst of politiek. Opvallend is wel hoe de plaats van de godsdienstwetenschap verder bepaald wordt. Zij behoort volgens Tiele tot de antropologie, en meer in het bijzonder tot de psychologie. Psychologie in deze betekenis van het woord bestudeert dat wat Tiele de geestelijke vermogens van de mens noemt. Ook logica, estetica, taalwetenschap en zedekunde worden er toe gerekend. Zoals de logica de denkende mens onderzoekt, en de taalwetenschap de talige mens, zo bestudeert de godsdienstwetenschap de godsdienstige mens. Achter deze indeling steekt een vermogenspsychologie. De mens kent verschillende psychische vermogens, die weliswaar met elkaar samenhangen, maar toch duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Dat godsdienst een menselijk verschijnsel is, impliceert niet dat zij te herleiden is tot een verlangen of een behoefte. Abraham des Amorie van

---

⁵⁶ Ibid., 227.

⁵⁷ Ibid., 228.

der Hoeven, jr., heeft godsdienst voorgesteld als het wezen van de mens. Dat is eenzijdig: "Maar het is zeker, dat de godsdienst, met al wat er groots is in 's menschen werken en streven, onmiddellijk voortspruit uit hetgeen zijn wezen is als mensch, het oneindige in hem".⁵⁸ Religie wordt ten diepste in het innerlijk van de mens gelocaliseerd, zonder dat zij tot een psychologische categorie gereduceerd wordt.

De vergelijking van verschillende vormen van godsdienst moet uiteindelijk leiden tot een bepaling van het wezen van religie - een onderwerp waar Tiele zijn gehele carrière mee bezig is geweest. Al zijn er zeker in het vroegere oeuvre positivistische tendenzen bij Tiele aan te wijzen (wat onder andere tot uiting komt in zijn streven wetten van godsdienstige ontwikkeling vast te stellen), toch wilde hij zich zeker niet tot de vaststelling van feiten beperken. Al in zijn opstel over theologie en godsdienstwetenschap uit 1866 schreef hij dat de eigenlijke wetenschap pas begint met "oordeelkundige vergelijking".⁵⁹ Naast een empirische en een wijsgerig-systematische (theoretische) taak heeft de godsdienstwetenschap volgens Tiele ook een praktische taak. "Heeft men de geschiedenis der godsdienst wijsgeerig beoefend, heeft men haar wezen erkend en haar oorsprong gezocht, dan zal men daaruit kunnen leeren hoe zij gekweekt en versterkt, verbreid en bevorderd, gezuiverd en hervormd moet worden".⁶⁰ In die zin kan de moderne godsdienstwetenschap ook de essentiële taken van de oude praktische theologie overnemen.

Tiele's voorstel de gehele theologie om te vormen tot godsdienstwetenschap en de zuivere filologie enerzijds en vakken als polemieken, apologetiek en dogmatiek anderzijds uit de eigenlijke theologische faculteit te doen verdwijnen riep de nodige weerstand op - zelfs binnen de moderne Leidse theologische faculteit. Tiele zag zich genoodzaakt zijn standpunt te verduidelijken in een volgend artikel, dat hij publiceerde in het net opgerichte

---

⁵⁸ Tiele, *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap*, deel II, 217.

⁵⁹ Tiele, "Theologie en Godsdienstwetenschap", 237.

⁶⁰ *Ibid.*, 241.

Theologisch Tijdschrift.⁶¹ Hij hield hier vast aan zijn idee dat de exegese het beste ondergebracht wordt bij de letterkunde. Verder lichtte hij toe dat de vragen van de apologetiek en dogmatiek binnen de nieuwe godsdienstwetenschap ook aan bod komen, alleen nog wat grondiger behandeld zullen worden.

De gerichtheid op religie als zodanig, of - zoals Tiele het misschien liever zou hebben uitgedrukt - op het wezen en de oorsprong van religie⁶² impliceert geen desinteresse voor de verschillende verschijningsvormen ervan. Tiele heeft zelfs relatief veel aandacht besteed aan het opstellen van classificatieschema's. Deze pogingen worden echter enigszins bemoeilijkt door het feit dat Tiele tegelijkertijd een ontwikkelingsschema wilde bieden. Preciezer nog: het zogeheten "morfologische" type van classificatie beoogt tevens ontwikkelingsstadia te representeren. Deze poging om tot een diachrone classificatie te komen heeft tot uitvoerige en ook wel wat verwarrende discussies gevoerd, onder andere met zijn Utrechtse collega J.I. Doedes (1817-1897)⁶³ en de Berlijnse filosoof Otto Pfleiderer.⁶⁴ Het belangrijkste punt van discussie was de opvatting dat religieuze verschijnselen die in de loop van de geschiedenis strikt gesproken *later*

---

⁶¹ Tiele, "Godsdienstwetenschap en Theologie", in *Theologisch Tijdschrift* 1 (1867) 38-52.

⁶² Tiele, "Het wezen en de oorsprong van den godsdienst" [Re: P.D. Chantepie de la Saussaye, *Methodologische Bijdrage tot het onderzoek naar den oorsprong van den Godsdienst*, Utrecht 1871], in *Theologisch Tijdschrift* 5 (1871) 373-406.

⁶³ BLGNP II: 169-172.

⁶⁴ J.I. Doedes, *De toepassing van de ontwikkelingstheorie niet aantebevelen voor de Geschiedenis der Godsdiensten* (Utrecht 1874); O. Pfleiderer, "Zur Frage nach Anfang und Entwicklung der Religion", in *Jahrbücher für Protestantische Theologie* 1 (1875) 65-116; Tiele, "De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst en de hypothese waarvan zij uitgaat", in *De Gids* 38/2 (1874) 421-450 (Juni); Tiele, "Over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst", in *Theologisch Tijdschrift* 8 (1874) 225-262; "Over den aanvang en de ontwikkeling van den godsdienst. Een Verweerschrift", in *Theologisch Tijdschrift* 9 (1875) 170-192. In een later stadium heeft Tiele zijn opvattingen enigszins aangepast; vgl. Tiele, "Religions", in *The Encyclopaedia Britannica*, 9th edition (Edinburgh 1886), 358-371, 367. Over Pfleiderer zie F.W. Graf, "Pfleiderer, Otto", in *Theologische Realenzyklopädie*, deel 26 (Berlin & New York 1996), 429-437.

optreden, morfologisch gezien, *eerdere* ontwikkelingsfasen van religie als zodanig representeren. Sommige van zijn critici meenden dat dit type "geschiedenis" (betreffende religie als zodanig) niets met "echte" godsdienstgeschiedenis van doen heeft.⁶⁵ Alle kritiek ten spijt bleef Tiele bij zijn opvatting dat de geschiedenis van de godsdienst (enkelvoud) op een of andere manier in de geschiedenis van de godsdiensten besloten ligt. De organische metaforen die Tiele graag gebruikte verraden een teleologische visie op de godsdienstgeschiedenis.⁶⁶

Tot slot wil ik dan nog kort ingaan op de opvatting van godsdienstwetenschap, zoals Tiele die gepresenteerd heeft in zijn Gifford Lectures, die hij in 1896 en 1898 gehouden heeft.⁶⁷ Ook hier wordt religie primair als een menselijk gegeven gezien, dat voortspuit uit de menselijke geest:

"Ik bedoel daarmee die uitingen van den menschelijke geest in woorden, handelingen, gebruiken, inrichtingen, die getuigen van 's menschen geloof in iets bovenmenschelijks en dienen moeten om hem met dat bovenmenschelijke in betrekking te stellen".⁶⁸

Het onderzoek richt zich niet op het bovenmenschelijke zelf, maar op de "godsdienst die op het geloof in dat bovenmenschelijke gegrond is".⁶⁹ Daarmee worden metafysische vragen expressis verbis buitengesloten. Godsdienst moet als sociaal en historisch-psychologisch verschijnsel bestudeerd worden. Tiele merkt

---

⁶⁵ H. Kern, Bespreking van Tiele's *Geschiedenis van den godsdienst*, in *De Gids* 41/2 (1877) 365-372, in het bijzonder 372.

⁶⁶ Vgl. Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap*, deel I, 27-28.

⁶⁷ Mijn doel hier is het principiële standpunt van Tiele zoveel mogelijk te belichten, zonder diep in te gaan op de ontwikkeling in zijn opvattingen; vgl. daarvoor Arie L. Molendijk, "Tiele on Religion", in *Numen* 46 (1999) 237-268.

⁶⁸ Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap*, deel I, 4.

⁶⁹ *Ibid.*

ook nog op dat de godsdienstwetenschap geen bedreiging voor de godsdienst vormt, evenmin als de taalwetenschap een bedreiging vormt voor de taal. Onbevooroordeelde wetenschap is alleen maar heilzaam voor de mensheid en de vrees voor scepsis is ongegrond aldus Tiele.

Het pleidooi om theologie in godsdienstwetenschap om te zetten wordt - wellicht ook met het oog op het engelse publiek - niet herhaald. De theologie heeft een zekere zelfstandigheid: zij wil de eigen godsdienst niet alleen begrijpen, maar ook rechtvaardigen. Godsdienstwetenschap heeft het bredere doel het wezen en de oorsprong van religie te onderzoeken.⁷⁰ Zij wordt hier sterk in wijsgerige termen omschreven als een wijsgerig onderzoek van de religie als algemeen menselijk verschijnsel.⁷¹ Historisch onderzoek is daarvoor de noodzakelijke voorwaarde. In een variatie op Abraham Kuenen muntte Tiele op zichzelf de uitspraak "I am nothing if not historical".⁷² De wijsgerige reflectie (of zelfs "deductie" - in de termen van Tiele) moet uitgaan van hetgeen inductief vastgesteld is. Daarbij zag Tiele in de voorstellingen (in de leer) en niet in de rituelen de hoofdbron voor onze kennis. De leer kan z.i. nooit uit het ritueel verklaard worden. De relatie tussen de mens en zijn God kunnen we begrijpen uit woorden en handelingen, maar het primaat ligt duidelijk bij het eerste. Het gaat uiteindelijk om de betekenis van een en ander. Ter verduidelijking gaf Tiele het voorbeeld van het Avondmaal, waarbij de handeling uitwendig gezien dezelfde kan zijn, maar de "hemelsbreed verschillende" opvattingen de ogenschijnlijk zelfde plechtigheid bij verschillende christelijke geloofsd denominaties tot een geheel andere maken.

---

⁷⁰ Ibid., deel I: 12: "Zoo, evenals de taalwetenschap ten opzichte der grammaticale, lexicografische en filologische studiën, laat dan de godsdienstwetenschap aan de speciale vakken die haar de stof voor haar bespiegeling leveren en en aan de eigenlijke theologie haar zelfstandigheid in eigen kring en haar betrekkelijke waarde, en vormt er zelf de kroon, of liever het middelpunt van, waarop aller wegen uitlopen".

⁷¹ Ibid., deel I, 14.

⁷² Ibid., deel I, 16.

De Gifford Lectures vallen dan in twee hoofddelen uiteen: het morfologische en het ontologische. In het eerste deel worden de veranderingen van de godsdienstige vormen onderzocht; in het tweede deel "het onveranderlijke in al deze veranderende, voorbijgaande, elkander verdringende vormen, wat met één woord de kern, het wezen van de godsdienst is en waaruit zij voorspruit".⁷³ Het wezen (*ousia*) wordt zo onderscheiden van de vormen (*morphai*). Vandaar morfologie tegenover ontologie. Het gaat in deze ontologie uitdrukkelijk om het wezen in psychologische (niet in metafysische) zin.⁷⁴

Het *wezen* van godsdienst ligt dan volgens Tiele in de vrome gezindheid, die hij nader bepaalde als aanbidding, *adoratio*. Hierin zijn het moment van distantie ("opzien tot God als den hoogverhevene") en nabijheid ("zich verwant voelen aan God de vader") met elkaar verenigd.⁷⁵ De *oorsprong* van religie ligt "daarin dat de mensch het oneindige in zich heeft, ook voordat hij zich daarvan bewust wordt en ook zonder dat hij 't zelf erkent" (II: 201). Deze idee of voorstellingsvorm - of hoe je ook noemt - is de mens ingebakken. De vraag of er aan deze idee ook een realiteit beantwoordt valt buiten het kader van dit onderzoek. Voor Tiele persoonlijk moet dit ook een existentiële realiteit geweest te zijn. Zijn eigen geloof moet hij beschreven hebben aan de hand van de dichtregel van Alfred de Musset, waarop ook de Gifford Lectures uitlopen: *Malgré moi l'Infini me tourmente*.⁷⁶

Wetenschap en religie sporen met elkaar. Tot slot van de Gifford Lectures schrijft Tiele - met een voor ons moeilijk navoelbaar optimisme:

---

⁷³ Ibid., deel I, 26.

⁷⁴ Ibid., deel II, 165.

⁷⁵ Ibid., deel II, 174. Tiele verduidelijkt hier de technische tegenstelling tussen transcendent en immanent aan de hand van de twee ook door hem tussen aanhalingstekens gezette christelijk-religieuze uitspraken.

⁷⁶ Ibid., deel II, 202; vgl. An., "De begrafenis", in *Uit de Remonstrantsche Broederschap* 13 (1902) 141-144.

"En hoemeer wij de religie bestudeeren, hoe dieper wij doordringen in haar geschiedenis, hoe beter wij haar wezen leeren verstaan, te duidelijker zal ons worden, dat in 't geestelijk leven aan haar de leiding toekomt, omdat de godsdienstige behoefte van alle de machtigste, diepste en overweldigendste is. Geen vrees voor kerkelijke heerschzucht en hierarchische dwingelandij mag ons weerhouden dit te erkennen".⁷⁷

AFKORTINGEN

- BLGNP   *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 5 delen (tot nu toe), Kampen 1978-2001.
- NNBW   *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, ed. P.C. Molhuysen, P.J. Blok (& K.H. Kossmann), 10 delen, Leiden 1911-1937.

---

⁷⁷ Ibid., deel II, 228.